

Mitmetähenduslik mälestusmärk: Peeter Suure naasmine Tallinna 1910. aastal

Bradley D. Woodworth

Repro

Pronkssõduri demonteerimine ja teisaldamine Tallinnas 2007. a. aprillis ja järgnevad rahutused näitavad, milline sümbolne tähendus võib ühiskonnas olla mälestusmärkidel.¹ Kõigist aegade jooksul Eesti pinnale rajatud mälestusmärkidest on ilmselt just see pälvinud kõige rohkem ajaloolis-ühiskondlikku vastukaja. Kuju on sünnitanud ohtralt akadeemilisi kirjatöid niihästi tema olemasolu ja saatuse kohta kui ka nendega seonduvatest laiematest poliitilistest ja ühiskondlikest implikatsioonidest.²

Mälestusmärkide püstitamise ja demonteerimisega kui riikliku ja rahvusliku eneseväljenduse ja iseteadvuse muutuvate imperatiivide peegeldusega on Eesti elanikud harjunud aastakümneid. 20. sajandi teisel poolel rajati üle kogu Eesti arvukalt Nõukogude võimule pühendatud mälestusmärke. Kui Nõukogude keskvoim 1991. aastal kokku varises, oli üks esimesi ettevõtmisi Eestis ja teistes Balti vabariikides nõukogudeaegsete ausamaste ja mälestusmärkide mahavõtmine.

Sada aastat tagasi seisis aga Tallinnas üks vastne mälestusmärk, mille olemasolu tänapäeval peaaegu enam ei mäletatagi. 1910. a. püstitas Tallinna linnavalitsus Heinaturule, nüüdsele Vabaduse väljakule, majesteetliku Peeter Suure kuju. Peetri kuju Tallinnas rajati linna ja Eestimaa kubermangu Vene impeeriumiga ühendamise 200. aastapäevaks. 1710. a. Põhjasõja käigus sõlmis Vene riik Peeter I eestvedamisel kapitulatsioonaktid Eestimaa ja Liivimaa rüütelkondade ning Tallinna, Pärnu ja Riia linnaga, kinnitades sellega nende varem eksisteerinud privileegid. See, nüüd juba kolmsada aastat tagasi toimunud suur muutus Balti provintside poliitilistes vahekordades ülemvõimuga mõjutas tähelepanuväärsel viisil Balti regiooni edaspidist elukäiku. Peeter ise külastas Tallinna 1711. aastal ja viibis linnas mitmel korral ka pärast seda.

Võrreldes Eestimaa ja Tallinna Vene impeeriumi valitsusalas olemise kestusega seisis Peetri mälestusmärk püsti üsna lühikest aega. Vaatamata tohututele pingutustele, mis

¹ Käesolev artikkel baseerub autori varem ilmunud artiklil „An Ambiguous Monument: Peter the Great's Return to Tallinn in 1910”, mis ilmus raamatus: *Russia and the Baltic States. Political Relations, National Identity and Social Thought in XVIII–XX centuries*. Toim. R. Büttner et al., Samara, 2001.

² Vt. P. Petersoo, M. Tamm. Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Tallinn, 2008. Vt. ka artikleid ajakirja *Journal of Baltic Studies* erinumbris – 2008, nr. 4 *Contested and Shared Places of Memory. History and Politics in North Eastern Europe*. Toim. J. Hackmann ja M. Lehti.

mälestusmärgi ehitamiseks tehti, püsis see ainult üksteist aastat – 1922. aastal võtsid iseseisva Eesti pealinna Tallinna linnavõimud selle maha.

Selle mälestusmärgi ehitamise, avamise ja lammutamisega seotud sündmused annavad huvitava ülevaate tsaaririigi paljurahvuseliste piirialade ühiskondlikest ja poliitilistest vahekordadest tolle riigi lõpuaastatel. Peetri ausamba püstitamiseks ühendasid oma jõud tsaarivalitsus, baltisakslaste eliit ja eestlaste juhitud Tallinna linnavalitsus, kellele kõigile sümboliseeris see kuju nende avaliku ja poliitilise elu keskset, ühendavat tunnust – kuuluvust Vene impeeriumi. Kummatigi ei maksa selles ühissettevõtmises näha märki nende rühmade vahelisest ulatuslikust vastastikusest arusaamisest ja üksmeelest, sest igal neist olid mälestusmärgi rajamiseks oma põhjused. Seisuslik ühiskond (saksa k. *ständische Gesellschaft*, vene k. *soslovnoje obštšestvo*), mis oli sajan-deid määranud elu Tallinnas, oli 1910. aastaks enamjaolt lammutatud. Seda asendaval kodanikuühiskonnal aga polnud tekkinud ühendavat eesmärki ega enesemääratlust. Pealegi iseloomustasid niihästi Tallinna baltisakslaste kogukonda kui ka linna eestlastest elanikkonda olulised seismised lahkavumused.

Tallinna ja Eestimaa Vene impeeriumiga ühendamise 200. aastapäeva pidustused 1910. aastal olid linnale ja selle juhtidele tähtis sündmus. Pidustuste kulminatsioon saabus 1910. aasta 29. septembril (uue kalendri järgi 12. oktoobril) uue Peetri mälestusmärgi avamisega. See oli märksa suurejoonelisem üritus kui 100. aastapäeva tähistamine 1810. aastal. 1810. aastal oli kavas püstitada sündmust meenutav obelisk Kadrioru pargis asuva lossi

ette, linnasüdamest mitme kilomeetri kaugusele jäävasse pastoraalsesse asupaika. Kuid isegi seda tagasihoidlikku kava ei viidud ellu: linna tookord kimbutanud majandusraskused ei võimaldanudki obeliski valmis ehitada.³

Sada aastat hiljem kulges uue mälestusmärgi rajamine palju otsusekindlamalt. Eriti väärib märkimist, et mälestusmärgi ehitamise algatus ei tulnud tsaarivalitsuselt, vaid baltisaksa aadlilt, konkreetsemalt Eestimaa kubermangu aadlikorporatsioonilt – rüütelkonnalt. Mälestusmärgi kavandamine algas üle kahe aasta varem, 1908, kui Eestimaa rüütelkond teatas, et spondeerib selleks otsustatavaks korraldatavat kavandivõistlust.⁴ 1908. aasta augustis loodi mälestusmärgi ehituse korraldamiseks ametlik komisjon.⁵ Komisjoni kuulusid juhtivad tegelased tsaaririigi Eestimaa kubermanguvalitsusest ja baltisaksa aadelkonnast, aga ka Tallinna valitud linnavõimu esindajad. Teatati ka, et keiser Nikolai II oli andnud loa korraldada mälestusmärgi rajamiseks üleriigiline korjandus.

Tallinna linnavõimud asusid otsekohe projekti toetama, eraldades eelarvestuse kohaselt 75 000 rubla maksva mälestusmärgi rajamiseks 3000 rubla.⁶ Mõne kuu pärast eraldas eestlaste juhitud linnavolikogu veel 22 000 rubla, millest suur osa tuli laenata linna tulevikus omandatava kinnisvara tagatisel. Kogusumma, 25 000 rubla, mille linn 1909. aastal mälestusmärgi rajamiseks panustas, moodustas linna kogu aasta väljaminekutest 2,8 protsenti – see oli tohutu summa. Ühesõnaga, mälestusmärgi omapoolseks rahastamiseks tegid silmapaistvaid jõupingutusi ka linnavõimud.⁷

Eestimaa rüütelkonna peamees Eduard von Dellingshausen kirjutas, et lisaks kavan-

³ 1810. aasta mälestusmärgi ja pidustuste kohta vt. Tallinna Teataja 02.10.1910 (nr. 191), lk. 5, ja V. Vende. Ununenud Tallinn. Jalutuskäik ümber vanalinna. Tallinn, 1990, lk. 81. Tallinna majandusraskuste kohta 19. sajandi algul ja 1810. a. vt. R. Pullat, toim., Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Tallinn, 1976, lk. 310 ja 362.

⁴ E. von Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! Stuttgart, 1930, lk. 156. Dellingshausen kirjutas ka, et Eestimaa aadlike Maapäev oli valmis ise tasuma summa, mis Nikolai II poolt heaks kiidetud ülevenemaalise korjanduse lõppedes peaks puudu jääma.

⁵ EAA, f. 3812, n. 1, s. 1, l. 2.

⁶ TLA, f. 195, n. 4, s. 31, l. 369. Tallinna päevaleht Revaler Beobachter teatas, et mälestusmärgi lõplik maksumus oli 60 000 rubla. Vt. Revaler Beobachter 30.09.1910 (nr. 224), lk. 3.

⁷ TLA, f. 195, n. 4, s. 32, II 12-16; EAA, f. 3812, n. 1, s. 1, l. 32. Tallinna linnaeelarve kohta pärinevad arvud on väljaandest Gorodskoje xozjajstvo Revelia 1905–1915. Revel [1915], III, lk. 121 ja 123. 1910. a. eraldas linnavolikogu veel 7000 rubla mälestusmärgi avamisega seotud kuludeks.

divõistluse auhinnarahaks annetatud 3000 rublale andis rüütelkond ehituseks veel 10 000 rubla. Ülejäänud raha tuli üle kogu Vene keisririigi kogutud annetustest.⁸

Ehituskomitee pakkus mälestusmärgi rajamiseks välja kolm võimalikku asukohta: lossiesine väljak Kadrioru pargis – sama koht, kuhu pidi tulema 1810. aastal püstitamata jäänud mälestusmärk; väljak keskaegse vanalinna südames ja väljak, mida nimetati Heina-turuks (praegune Vabaduse väljak). Viimane oli liiklussõlm ja kasvava linna üks tähtsamaid punkte. Pole päriselt selge, mil viisil Heinaturg välja valiti, aga 1909. aasta 4. veebruari istungil väljendas Tallinna volikogu selgelt oma eelistust Heinaturule ning 1909. aasta 9. aprilliga dateeritud dokumendis märgib Nikolai II, et on valinud asukohaks Heinaturu.⁹

Mälestusmärgi ehituskomitee tellis kavandid kaheksalt tuntud kujurilt (nende hulgas kahelt eestlaselt), kelle vahel toimus kinnine konkurs.¹⁰ Tegelikuses ei läinud ükski neist kavanditest käiku. Nikolai II käsul anti tellimus hoopis kujur Leopold Adolf Bernstammile. Riias sündinud ja Peterburis õppinud Bernstamm oli elanud ja töötanud mitu aastakümnet Pariisis. Venemaal tunti teda eelkõige Puškini, Dostojevski, Gontšarovi ning teiste kunsti- ja teadustegelaste kujude autorina.¹¹ Kuju pidi tulema pronksist, graniitalusel, ja olema 5,5 sülda (11,7 meetrit) kõrge.¹²

Võib tunduda kummaline, et just balti-

sakslased algatasid Vene tsaari mälestuse selisel kombel jäädvustamise ja sidusid end nii vahetult sellega. Oli ju 1880. ja 1890. aastatel kuberner S. V. Šahhovskoi valitsusajal toimunud haldussüsteemi venestamine mõjunud baltisakslaste staatusele ja nende ühiskondlikule seisundile nõrgestavalt. Hilisemast ajast on teada baltisakslaste juhtide seisukoht, et tsaaririigi ametivõimud ei karistanud küllalt jõuliselt 1905. aasta revolutsiooni käigus baltisaksa mõisnike ega nende omandit rünnanud eestlastest talupoegi ja töölisi.¹³

Tavapärast leiavad 1905. aasta ja Esimese maailmasõja puhkemise vahelist baltisaksa kogemust käsitlevad ajaloolased, et nende traditsioonilisi privileege ja ühiskondlikku juhtrolli ohustavatele mõjudele reageerisid baltisakslased tookord kahel viisil. Esiteks loobuti rüütelkondade tähtsuse esiletõstmisest ning asuti kujundama uut baltisaksa rahvuslikku ja keelelist orientatsiooni varem valitsenud kubermangu- ja seisusepõhise orientatsiooni asemel. Need jõupingutused tipnesid 1905. ja 1906. aastal kõigis Venemaa Balti kubermangudes sakslaste kultuuriühingute, *Deutsche Vereine* loomisega. 1908. aastaks hõlmas nende ühingute liikmeskond kolmandikku baltisaksa rahvastikust, Eestis koguni 40 protsenti.¹⁴ Teiseks pöörasid mõned baltisakslaste juhid moraalse ja loodetavalt ka majandusliku toetuse ootuses pilgud Saksamaa suunas.¹⁵

⁸ E. von Dellingshausen, *Im Dienste der Heimat!*, lk. 156–157.

⁹ TLA, f. 195, n. 4, s. 32, l. 14; EAA, f. 3812, n. 1, s. 1, l. 32.

¹⁰ Need olid Amandus Adamson, N. A. Andrejev, V. A. Beklemišev, B. V. Eduards, I. J. Gintsburg, A. L. Ober, August Weizenberg ja G. R. Zalemän. Neist Adamson ja Weizenberg olid eestlased.

¹¹ „Bernstamm, Leopold Adol' fovič”. – *Ènciklopedičeskij slovar' F. A. Brokgauza i I. A. Efrona, IIIa*, St. Peterburg, 1891, lk. 576. L. A. Bernstamm oli veel mitme Venemaal ja Soomes asuva Peetri kuju autor. (Vt. *Revaler Beobachter* 30.09.1910 (nr. 224), lk. 3.) Kavand telliti veel vähemalt ühelt skulptorilt, R. R. Bachilt. Vende andmetel oli just Bachi kavand see, mis võitis Eestimaa rüütelkonna korraldatud konkursi. (Vt. V. Vende. *Ununenud Tallinn*, lk. 81.) Bachi osalemist konkursil kinnitab T. K. Gurjeva, (toim.). *Skul'ptura i risunki skul'ptorov konca XIX – načala XX veka*. Moskva, 1977, lk. 235.

¹² EAA, f. 3812, n. 1, s. 1, l. 32.

¹³ E. von Dellingshausen. *Im Dienste der Heimat!*, lk. 123–125.

¹⁴ 1908. a. oli Liivimaa kubermangu Saksa kultuuriühingul 24 141 liiget, Eestimaal 5270 ja Kuramaal 7787 liiget. Vt. R. Wittram. *Baltische Geschichte*, 1954, lk. 234. Protsentuaalne osakaal rahvastikust on antud vaid ligikaudse hinnanguna 1881., 1897. ja 1922.–1925. a. rahvaloenduse andmete alusel. Ülevaate neist andmetest toob K. Maydell. *Die Baltendeutschen vor ihrer Umsiedlung. Ein statistischer Rückblick*. Jomsburg, 1940, nr. 4, lk. 68–69.

¹⁵ Vt. eriti L. C. Lundin. *The Road from Tsar to Kaiser. Changing Loyalties of the Baltic Germans, 1905–1914*. – *Journal of Central European Affairs* 1950, nr. 3, lk. 225–226 ja 245–246.

Kummatigi võidakse üle hinnata niihästi baltisakslaste seas pärast 1905. aastat valitsemisest kui ka indu, millega oodati probleemidele võimalikku lahendust Saksamaalt.¹⁶ Kõnealust lähenemist on toetanud Gert von Pistohlkors, kes on juhtinud tähelepanu sajandi algusaastatel peetud väitlustele küsimuses, millise tee peaksid baltisakslased valima – väitlustele, kus kõlasid retoorilised küsimused nagu „Mis suunas me liigume?“ ja „Millist kurssi valida?“. Liiatigi, nagu rõhustab Pistohlkors, oli selge, et ainult väga järsk vastasseis Saksamaa ja Venemaa vahel võiks sundida Saksamaad baltisakslaste toetuseks midagi tõsiselt ette võtma.¹⁷ Ühesõnaga oli vähe neid baltisakslasi, kes tõsimeeli uskusid abi tulevat Saksamaalt.

Baltisakslaste sihiteadliku ja ühtse kohanemissuuna puudumisest sel ebakindlal ajajärgul kõneleb ka nende mõne juhi otsene osavõtt Peetri mälestusmärgi püstitamisest 1910. aastal, mis näitab vähemasti kaudselt nende riigitruudust ja seotust Venemaaga, sellal kui teised baltisakslased tegelesid rahvusele, keelele ja Balti *Heimat*'ile keskenduva ühisbaltisaksa identiteedi loomisega. Selle mälestusmärgi saamisloost nähtub, et küsimustes, nagu mis suunas liigutakse ja millist kurssi valida, oli baltisaksa ühiskond ka seesmiselt lõhestunud.

Kui baltisakslased olid juba otsustanud anda oma panuse Vene võimu ja mõju Baltikumis ülistava mälestusmärgi rajamisse, siis pole muidugi üllatav, et kujutatavaks valiti Peeter Suur. Baltisakslastele oli ümberlukkamatu tõsiasi, et Peeter I oli 1710. aastal nende sajanditevanuseid õigusi ja privileege kinnitanud. Silmapaistvaim teoreetik baltisakslaste õiguste ja privileegide alal Carl Schirren väitis 1860. aastatel, et baltisakslastest koosnenud Riia ja Tallinna raed ning Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad ei väljunud Rootsi võimu alt

vallutuse tulemusel, vaid ühinesid 1710. aastal Vene riigiga omaenda vabal tahtel. Selle arusaama järgi olid baltisakslaste õigused ja privileegid tagatud Peetri poolt igavesest ajast igavesti.¹⁸

Võimalik, et baltisakslased, kes etendasid keskset ja aktiivset osa Peetri mälestusmärgi rajamises, näitasid sellega üles pigem keisritruudust valitsevale Romanovite suguvõsale kui riigitruudust Vene riigile. Mälestusmärgi avamise eelõhtul Tallinnas peetud Maapäeva erakorralisel istungil tegi Dellingshausen rüütelkonnale ettepaneku saata Nikolai II-le truudusmanifest. Manifest ise ja asjaolu, et see oli adresseeritud otse Nikolaile, näitasid baltisakslaste usku pigem Venemaa valitsejate heasse tahtesse kui Vene riigi ja baltisaksa ühendustevahelise ajaloolis-õigusliku leppe tähtsusse. Juhul kui Vene riik ei suuda või ei soovi kaitsta baltisakslaste traditsioonilisi privileege, siis vahest on baltisaksa aadlil võimalik leida toetust Venemaa esiaadlikult. Nikolaile saadetud manifestis möönis Dellingshausen, et 1710. aastal sõlmitud lepped ei pruugi muutmata kujul igavesti kehtima jääda. Manifestis rõhutas Dellingshausen, teksti hiljem meenutades:

„...peaks siiski alles jääma meie maale tema valitsejate poolt heasoovlikult tagatud õigus omaenese eluseaduste järgi maa edasist arengut juhtida. Rüütelkond ja koos temaga esivanematelt saadud kultuuripärandit, religiooni ja keelt kindlalt alal hoidev Eestimaa elanikkond tänab Tema Majesteeti osutatud heasoovlikkuse, armulisuse ja tarkuse eest, mis lubab igal Venemaa rahval sammuda tema paljude rahvuste seas omaenese arenguteed mööda, säilitades samal ajal riigi kui meie ühise suure isamaa ühtsuse, võimu ja autoriteedi.“¹⁹

Tallinna elanikkonnast selleks ajaks umbes 70 protsenti moodustanud eestlaste juhtide

¹⁶ Kuigi Reinhard Wittram kirjutab 1905. a. revolutsiooni järgsetel aastatel ilmnenu baltisaksa rahvusluse „uuest põhimõttest“, kirjutab ta samas: „Ühiskondlik pööre saksa [*volksdeutsche*] rahvusluse suunas [– – –] või kas või rahvuslikult aktiivse poliitika suunas oli baltisaksa vanade provintslike ja seisuilike traditsioonide kontekstis võimalik vaid osaliselt.“ Vt. R. Wittram. *Baltische Geschichte*, lk. 236.

¹⁷ G. von Pistohlkors. *Baltische Länder*. Berlin, 1994, lk. 446 ja 449.

¹⁸ C. Schirren. *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin*. Leipzig, 1869, lk. 116–117 ja 194.

¹⁹ E. von Dellingshausen. *Im Dienste der Heimat!*, lk. 166.

suhtumine mälestusmärki oli niisama vastuoluline kui baltisakslastel. Linnavolikogu, kus eestlaste-venelaste koalitsioon oli võimule tulnud alles 1904. aastal, võttis, nagu eespool öeldud, kiiresti vastu otsuse mälestusmärgi rajamist toetada, näidates seega oma truudust tsaaririigile. Mõistagi oli volikogu eestlastest saadikutele selge, et nimelt tsaaririik ja selle munitsipaalasutused hoidsid ära Tallinna avaliku elu täieliku allutamise baltisakslastele.

Mõned Tallinna eestlased olid mälestusmärgist siiski tõenäoliselt vähem vaimustunud. 20. sajandi algul sai Eestimaa kubermangus ja Liivimaa kubermangu põhjaosas elavatest eestlastest üha enam poliitiline jõud ja 1905. aastal esitasid nii poliitiliselt mõõdukad kui ka radikaalsemad eestlased rahvusliku autonoomia nõude, mis tähendanuks põhjalikku muudatust mõlema kubermangu poliitilises võimukorralduses.²⁰ Ehkki sel ajal ei näinud ükski eestlaste rühmitus ette tsaarimpeeriumist lahkulöömist, sisaldasid 1905. aasta revolutsiooni mõjul puhkenud poliitilised arutelud ja väitlused ka tsaarivõimu kriitikat. Üldiselt oli paljude eestlaste puhul 19. sajandil ilmnunud tsaarivõimu-vaimustus 1910. aastaks juba taandunud.

Ilmselt ei näinud eestlased Peetri raidkujus Venemaa ja oma kodumaa õiguslike suhete erilise tunnismärki nagu baltisakslased. Eestlaste umbusk mis tahes baltisakslaste ja tsaarivalitsuse vaheliste lepingute suhtes pärines juba 19. sajandist, kui eestlased ei pidanud peamiseks tõkkeks oma heaolu edendamise teel sugugi Venemaad, vaid just baltisakslasi ja nende asutisi. Rohkem kui 30 aastat enne Peetri mälestusmärgi avamist oli eestlaste poliitiliste õiguste eestvõitleja ning baltisakslaste erioiguste ja privileegide tuline vastane Carl Robert Jakobson kirjutanud: „Olgu peale, et Peeter I sakstele kõiksugu õigusi on kinnitanud, meie teades ei ole seda Eestlased seiamaani veel mitte teinud.”²¹

Et Vene ametivõimude arusaamine mälestusmärgist ja sündmusest, mida sellega tähistati, baltisakslaste omast ilmselgelt erines, nähtub hästi Eestimaa Vene riigiga ühendamise 200. aastapäeva ametlikust mälestusbrošüürist. Täenduslik on, et brošüür avaldati kakskeelsena – venekeelse algupärandiga kaasneb trükise sisekaantel eestikeelne tõlge.²² Saksakeelset versiooni nähtavasti ei trükitudki. Ja pole ka ime: umbes 20-leheküljeline brošüür, mis annab ülevaate Baltimaade ajaloost alates juba ajast, mis vahetult eelnes sakslastest ristirüütli saabumisele 13. sajandi algul, on sõnastatud nii, et pidi kahtlemata riivama baltisakslaste tundeid. Brošüüri autor, Eestimaa kubermangu algkoolivalitsuse juhataja, tähtsustas sedavõrd Venemaa ja venelaste rolli Baltimaade ajaloos, et baltisakslasi peaaegu ei nimetatudki. Kohalike aadlikorporatsioonide õiguste ja privileegide tunnustamist Peeter Suure poolt mainiti vaid möödaminnes ja rõhutati, et nimetatud õiguste kinnitamine oli suveräänse Vene riigi ühepoolne samm.²³

Kuigi mälestusmärgi ehitamist korraldanud komitees olid esindatud ka Eestimaa kubermangu baltisakslased, on selge, et ettevõtmist ja mälestusmärgi avamisega kaasnenud pidustusi juhtisid tsaaririigi kubermanguvõimud. Tsaarivalitsus võttis seda kui võimalust demonstreerida Tallinna elanike ühtsust, näidata, et neil kõigil oli ühine poliitiline minevik ja tulevik, ning rõhutada, et Eestimaa kubermang ja Tallinn kuulusid truult Vene impeeriumi koosseisu.

Kubermanguvõimud olid nõuks võtnud teha kogu 200. aastapäeva tähistamisest avaliku suursündmuse. 1909. aasta juunis, rohkem kui aasta enne mälestusmärgi avamist, saatis ehituskomitee 45 Tallinna ja Eestimaa kubermangu organisatsioonile laiali kutsed, milles paluti saata esindajad mälestusmärgi tulevases asupaigas korraldatavale tseremooni-

²⁰ Vt. T. U. Raun. 1905 as a Turning Point in Estonian History. – East European Quarterly 1980, lk. 327–33

²¹ C. R. Jakobson, dateerimata käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas Tartus, f. 47, kk. 53, 33. Osundab E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuvast ajast. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn, 1987, lk. 112. Jakobsoni käsikiri pärineb tõenäoliselt 1870. aastatest.

²² Vt. I. Rogozinnikov (toim.). K dvuxsotiletiju prisoedinenija Ėstljandii k deržave rossijskoj. Revel, 1910.

²³ Samas, lk. 19.

niale, millega ühtlasi tähistati Peetri vägede võitu rootslaste üle Poltaava all 1709. aastal. Kutsutute hulgas olid baltisaksa rüütelkond ja aadlike klubi, Tallinna linnavalitsus, kõik linna gildid, börsidirektorid, venelaste seltsid, Eestimaa kubermangu saksa selts (saksa k. *Deutscher Verein*), Läti klubi, vabatahtlik tuletõrjeühing, luteri kirik, Eesti põllumajandusühisus, linna arvukad eestlaste, baltisakslaste ja venelaste muusikaseltsid, karskus- ja näitemänguseltsid, akadeemilised ühendused, spordiklubid jne.²⁴ Suurem osa neist organisatsioonidest oli loodud viimastel aastakümnetel. Nende teke langes kokku Balti kubermangude linnades 19. sajandi teisel poolel alanud seisusliku ühiskonna lagunemisega. Kutsutute nimekirja vaadates on ilmne, et tsaaririik oli nendest muudatustest teadlik ja et riik soodustas nende uute ühingute ja seltside koosseiseteerimist osana paljurahvuselisest kodanikuühiskonnast.

Mälestusmärgi ehitamine võttis mitu kuud. 1909. aasta suvel saabus Soomest 50 tonni kaaluv graniitalus. Tohtu kivimüraka Tallinna sadamast mälestusmärgi tulevasse asukohta vedamiseks kulus kolm nädalat. Viis tonni kaaluv ja üle viie meetri kõrgune raidkuju ise valati Pariisis. See jõudis kohale augustis ja üsna varsti pärast seda saabus ka Bernstamm ise, kelle juhtimisel hakati kuju paigaldama.²⁵ Peetrit oli kujutatud Preobraženski polgu kaardiväelase vormis, pikksilm paremas ja kaart (ilmselt Baltikumi oma) vasakus käes. Kuju paiknes näoga põhja suunas ja vaatas Balti mere poole.

Mälestusmärgi suurejoonelise avamispäeva, 1910. aasta 29. septembri hommikul peeti kõikides Tallinna kirikutes jumalateenistusi, linn ise aga oli kaunistatud lippude ja lillevanikutega. Ametlik tseremoonia algas Toompeal vene õigeusu peakirikus – see hoone oli kuberner Šahhovskoi pärand – teenistusega eriti tähtsatele külalistele.

Nikolai II ise ei saanud Tallinna pidustustest osa võtta, kuid teda esindas suurvürst Konstantin Konstantinovič. Tähtsate külaliste hulgas oli ka tsaarivalitsuse ametnikke ja sõjaväelasi Peterburist ja mujalt Baltikumist, Peterburi linnapea I. I. Glazunov, teiste Eesti- ja Liivimaa linnade linnapead, Balti kubermangude, Peterburi ja Moskva aadli kõrgemad esindajad. Avamisele olid kutsutud juba eespool nimetatud kodanikuühenduste esindajad, samuti ligikaudu 250 vallavanemat ja vallakohtute liiget, kes peaaegu kõik olid tõenäoliselt eestlased.²⁶

Avamisel ümbritsesid mälestusmärki erksavärvilistes vormides ohvitserid, sõdurid ja madrused. Tallinna vabatahtlik tuletõrje, orkestrid, õpilaskoorid ja kutsutud külalised istusid selleks puhuks ehitatud tribüünidel. Pealtvaatajaid seisis hulkadena ka väljaku üht külge ääristava kõrgendiku nõlvadel.²⁷

Kontserdiosa eest kandsid hoolt Tallinna alg- ja keskkoolide õpilased; laulude nimekiri oli juba varem ehituskomitee poolt laiali jagatud. Kavva kuulusid Vene riigihümn, laulud muistse Venemaa, Volga ja 1709. aastal Poltaava lahingus saavutatud võidu ülistuseks ning alljärgnev laul peakirjaga „Mnogi leta” („Palju aastaid”).

*Mnogi leta, mnogi leta,
Pravoslavnõj Russkij Tsar´.
Družno gromko pesnja eta
Pelas´ pradedami vstar´.*

*Družno gromko pesnju etu
I teper´ vsiia Rus´ tverdit,
S nej po tselomu polsvetu
Imja russkoe gremiit.*

*Ot Kavkaza do Altaja
Ot Amura do Dnepra
Jej povsjudu otvetšajet
Tšistorusskoje ura.*²⁸

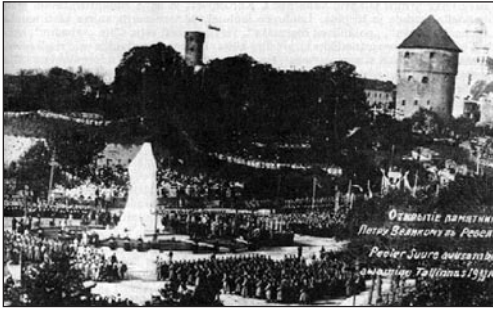
²⁴ EAA, f. 3812, n. 1, s. 26, l. 12 ja 12/p.

²⁵ V. Vende. Ununenud Tallinn, lk. 82.

²⁶ Tallinna Teataja 29.09.1910, nr. 188, lk. 2. Valitsusametnikud aitasid valdade esindajatele ka Tallinnas oömaja leida. Vt. EAA, f. 3812, n. 1, s. 26, l. 4.

²⁷ Revel´skie toržestva po slučaju otkrytija pamjatnika Petru Velikomu. – Istoričeskij Vestnik 1910, nr. 11, lk. 790.

²⁸ EAA, f. 3812, n. 1, s. 26, l. 12 ja 12p.

Ausamba avamine. Repro

Mälestusmärgilt katte eemaldamist saatsid Tallinna kirikukellad ja reidil seisvate sõjalaevade kahurimürin. Avamise järel tervitas suurvürst Konstantin Konstantinovič Läti klubis eestlastest vallajuhte. Pärastlõunal korraldasid tema ja teiste aukülaliste auks Vene seltsi (*Russkoje občšestvennoje sobranie*) majas koosviibimise Tallinna venelased ning õhtupoolikul toimus Kadriorgu 1718. aastal Peetri enda käsul rajatud lossis vastuvõtt Balti kubermangude linnade, Eestimaa rüütelkonna ja arvukate kodanikuühenduste ja seltside esindajatele. Sellele järgnes baltisaksa aadlike seltsi *Actienclub* ruumides Eestimaa kubermangu aadli korraldatud dinee. Õhtul esinesid aukülalistele eestlaste, venelaste ja sakslaste laulukoorid. Linnarahvale oli õhtul vaba sissepääs arvukatele orkestrimuusika- ja laulukontsertidele, teatrietendustele ja lustimängudele, mida kõike olid rahastanud Tallinna linnavõimud.²⁹

Päev enne avamist kokku tulnud erakorralisel istungil andis Tallinna volikogu korralduse väljak, millel mälestusmärk seisis, ümber nimetada Peetri platsiks.³⁰ Istungil luges eestlasest linnapea Voldemar Lender ette Niko-

lai II-le mõeldud auaadressi, milles volikogu kinnitas oma truudust monarhile.³¹

Ehkki on võimatu hinnata, kuidas kogu linna elanikkond mälestusmärgi avamise suhtus, leidub, nagu üleval on mainitud, tõendeid selle kohta, et sugugi kõik tallinlased ei näinud põhjust juubeldamiseks. Eriti need, kes nägid tsaaririigis otsest ohtu rahvuslikule õitsengule, ei tahtnud ausambast ega selle avamispidustustest midagi teada. Nii mõnedki suhtusid sündmusesse koguni põlglikult.

Sedalaadi suhtumist võis näha nii eestlaste kui ka sakslaste hulgas. Postimees teatas, et linn oli tõesti muljetavaldavalt kaunistatud, kuid lisas: „Iseäralist pidutuju siiski märgata pole ja rahvast on uulitsatel ainult veidi rohkem liikumas kui harilikul ilusal suvisel pühapäeval.”³² Peterburi liberaalse päevalehe Retš kirjasaatja teatas, et avamisele tulnud eestlased olid oma sõnul kohal ainult oma ametikohustuste tõttu. Eestlased kurtnud ka riigi kehtestatud piirangute üle eesti keele kasutamisele ning surve üle eesti rahvusest õpilastega koolidele, eestlaste kultuuritegevusele ja eestikeelsele ajakirjandusele.³³

Kuigi Dellingshausen ja mitmed teised Eestimaa kubermangu aadlikud olid mälestusmärgi püstitamises otsesed osalised, olid ülejäänud juhtivad baltisakslased projekti suhtes vaenulikult meelestatud. Eestimaa saksa seltsi asutaja Eduard von Stackelberg kirjeldab oma mälestustes vastikust, mida ta tundis Tallinnas tekkinud „sulatusahju” üle, milles segunesid tema väljendit kasutades „erineva loomusega ained” – ühelt poolt „võõras” (saksa k. *landfremd*) ametnikkond ja teisalt sakslaste kogukond, kuhu kuulus nii liberaale kui ka konservatiive, kes ühiselt

²⁹ Revaler Beobachter 30.09.1910, lk. 2; Tallinna Teataja 30.09.1910 (nr. 183), lk. 3. 1910. a. eraldas linnavolikogu veel 7000 rubla mälestusmärgi avamisega kaasnenud lisakulude katteks (tribüünide ehitus, linna kaunistamine, vaestele jagatav toit, linnaelanikele korraldatud meelelahutusüritused jms.). Vt. TLA, f. 195, n. 4, s. 33, l. 427–429 ja 484.

³⁰ Väljakut tunti eesti keeles Heinaturu, vene keeles Sennoj rönoki ja saksa keeles *Hellmarkt*’i nime all. 1923. a. jaanuaris nimetas Tallinna volikogu selle ümber Vabaduse platsiks, 1933. a. muudeti see nimi omakorda eestipärasemaks Vabaduse väljakuks. Nõukogude võimu ajal, 1948. a. nimetati väljak Võidu väljakuks. Vabaduse väljaku nimi taastati 1987. a.

³¹ TLA, f. 195, n. 4, s. 33, l. 487–489.

³² Postimees 29.09.1910 (nr. 221), lk. 2. V. Vende ütleb, et mälestusmärgi avamisel puhul kirjutatud Postimehe juhtkiri kõrvaldati tsaari tsensoori käsul. Vt. V. Vende. Ununenud Tallinn, lk. 84.

³³ Retš 4.(17) 10.1910, lk. 2–3.

Peeter I ausamba avamine Tallinnas 29. sept. 1910. Foto: A. Vannas EFA 0-28073

Ettevalmistustööd Peeter I ausamba transportimiseks Vabaduse väljakult Kadriorgu 29. apr. 1922. a. Tallinn.
Foto autor teadmata. EFA 0-40865

mälestusmärgi avamisel osalesid. Peetri kuhu kohta kirjutas von Stackelberg, et sellel olid „mereröövli laup ja Tasso silmad”.³⁴ Avamisele tulnud baltisakslaste arv võis olla oodatust märksa kasinam. Üks piletiga külalistele mõeldud tribüün oli pooltühi, seda kahtlemata maksujõuliste pealtvaatajate, eeskätt baltisakslaste, vähese vaimustuse tõttu. Retši kirjasaatja teatas, et mitmed avamisel viibinud baltisakslased „istusid [– – –] kahtleva näoga ja raskesti ohtes”.³⁵

Peetri mälestusmärk püsis Tallinnas püsti kõigest üksteist ja pool aastat. 1920. aastate alguses, kui Tallinnast oli saanud iseseisva Eesti pealinn, hakkasid kõlama üleskutsed hiigelmälestusmärgi kõrvaldamiseks. 1922. aastal asus neid toetama ka Tallinna linnavalitsus, andes käsu mälestusmärk maha võtta. (Samas leidis neidki, kes soovisid kuhu paigalejätmist.) Mälestusmärgi metallosa veeti ära Kadrioru parki ja jäeti nn. Peetri maja – väikese hoone lähiste, kus Peeter ise oli korduvalt peatunud ja mis 19. sajandil oli muudetud muuseumiks. 1925. aastal lõigati Peeter tükkideks ja suurem osa kujust läks ümbersulatamisele. 1935. aastal paigutati järelejäänud rinnakuju paekivist alusele Peetri maja lähedusse. Kaks aastat hiljem kärbiti rinnakuju veelgi ja tõsteti see Kadriorus jälle uude kohta. Pole täpselt teada, mis kujust viimaks sai, aga mõnede teadete järgi sulatati see Teise maailmasõja ajal metalliks.³⁶

Peeter Suure mälestusmärgi püstitamine Tallinna ei olnud ainus suurejooneline juubeliüritus Balti kubermangudes, millega tähistati nende ühendamist Vene riigiga 1710. aastal. Liivimaa kubermangu pealinnas Riias avati Peetri mälestusmärk 1910. aasta juuli algul. Sealsetid pidustusi külastasid ka Nikolai II ja peaminister P. A. Stolõpin. Nagu Tallinna puhulgi, tuli Riia mälestusmärgi rajamise algatus kohalike baltisakslaste aadlikorporatsioonilt, Liivimaa rüütelkonnalt. Nagu Tallinn, nii kandis ka Riia linn osa mälestusmärgi ehitamise kuludest.³⁷ Aleksandri väljakule (nüüdne *Brīvības platība*) rajatud mälestusmärki kroonis Vene keisri ratsakuju.³⁸

Pealtnäha elas Liivimaa baltisaksa aadeldkond nagu Eestimaalgi 1910. aasta pidusündmustele innukalt kaasa. Erinevalt Tallinnast oli Riias võim linnavalitsuses ikka veel baltisakslaste käes. Ajalehe *Rigasche Zeitung* teadetel lootsid Riia ja Liivimaa baltisakslased Nikolaile ja tema kaaskonnale näidata, et vaatamata oma „rahvuslik-kultuurilistele” püüdlustele olid nad täielikult truud Vene riigile. Baltisakslased tahtsid ajalehe sõnul tõendada, et keskaegsed traditsioonid on minevik ja et väited „saksa elemendi ebaloomulikust ülemvõimust [olid] täiesti alusetud”.³⁹ Kumatigi, nagu juba eespool öeldud, ei valitsenud baltisakslaste hulgas oma olukorra hindamisel Vene tsaaririigis sugugi üksmeel. Riias ja kogu Liivimaa kubermangus tegutses

³⁴ E. von Stackelberg-Sutlem. Ein Leben im baltischen Kampf. Rückschau auf Erstrebtes, Verlorenes und Gewonenes. München, lk. 153. Itaalia renessansiajastu luuletaja Tasso (1544–1595) kannatas tagakiusamismaania all ja veetis aastaid vaimuhaiglas.

³⁵ Retš 14.10.1910, lk. 2. Tallinna eestikeelsed ajalehed olid sündmuse kirjeldamisel äärmiselt ettevaatlikud, püüdes hoolega vältida kõike, mis võinuks mitte meeldida tsensuurile. Kuna aga ajalehtedel oli lubatud avaldada ka teistes keiserriigi lehtedes trükitud materjale, õnnestus Tallinna Teatajal pöimida oma artiklisse mõnevõrra mälestusmärgi ja selle avamise pihta suunatud kriitikat, tõlkides eesti keelde lõike Retšis ilmunud reportaažist. Tallinna ajaleht osundas Retši: „Ainult esimene punkt valitsuse poolt kokku seatud pidustuseprogrammist jäi täitmata: „Juubelipidustustest võtavad osa kõik Eesti kubermangu elanikud.”” – Tallinna Teataja 02.10.1910, lk. 3. Vt. ka Tallinna Teataja 04.10.1910, lk. 2.

³⁶ V. Vende. Ununenud Tallinn, lk. 86. Tallinna suulise pärimuse kohaselt vermiti 1920. aastatel ümber sulatatud mälestusmärgi osad Eesti münste. Isiklikust vestlusest ajaloolase Ea Janseniga 23. oktoobril 2000.

³⁷ W. Lenz. Die Entwicklung Rigas zur Gross-stadt. Kitzingen am Main, 1954, lk. 74.

³⁸ Mälestusmärgi kavandamise kohta vt. veel: Die Peterdenkmalkonkurrenz in Riga. – Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen III 1909, lk. 55–57. Vt. ka U. von Hirschhausen. Die Grenzen der Gemeinsamkeit. Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914. Göttingen, lk. 328–340. Praegu seisab selle mälestusmärgi asukohas sõdadevahelisel ajajärgul rajatud Vabaduse mälestusmärk (läti k. *Brīvības piemineklis*).

³⁹ Die Kaisertage in Riga am 3. 4. und 5. Juli 1910. Riga, 1910, lk. 69. Osundab G. von Pistohlkors. Baltische Länder, lk. 450.

eriti aktiivselt saksa kultuuriühing *Deutscher Verein* – märk sellest, et paljud Liivimaa baltisakslased ei olnud sugugi valmis tsaaririigi oludega sujuvalt kohanema.⁴⁰

1915. aastal, kui Riiale lähenesid Saksa väed, evakueeriti kuhu väidetavalt mujale. Kardeti, et Saksa armee kasutab seda laske-
moona valmistamiseks. Ühtedel andmetel läks kuhu kaduma, kui seda vedanud laev uppus.⁴¹ Väidetavalt on see aga hiljaaegu üles leitud ja asub Riias, ehkki mitte avalikult väljapanduna.

Kokkuvõtteks võib öelda, et 1910. aastal Tallinnas Peetri mälestusmärgi püstitamisel osalenud jõud tegid seda eri ajenditel. Tsaaririigi võimudele oli kuhu eeskätt ausammas Vene riiklusele, pronksist ja graniidist tunnis-
märk, et Tallinn on eelkõige Vene impeeriumi osa. Eestlaste juhitud Tallinna linnavalitsus toetas mälestusmärgi rajamist, et tõendada sel kombel oma truudust Vene riigile, ehkki enamik Tallinna eestlasi suhtus mälestus-
märki tunduvalt vähema vaimustusega. Ausamba rajamise algatanud baltisakslaste juhid soovisid samuti näidata oma truudust Venemaale – Venemaale, mida loodeti kinni pidavat kokkulepetest, mille Peeter nende arusaamist mööda oli nende eelkäijatega sõlminud. See samm tehti ajal, mil teine osa baltisakslasi edendas kohalikku baltisaksa identiteeti, millel polnud Vene riigiga kuigi palju kokkupuutepunkte.

Mida näitab Peetri mälestusmärgi lugu ühiskonna kohta Balti regioonis Vene tsaaririigi lõpuaastatel? Vana, seisusliku ühiskonna lagunemisel hakkas paljurahvuselistel Baltikumi aladel arenema seesmiselt üha mitmekesisemaks muutuv etnilistele ja rahvuslikele alustele rajanev ühiskond. 20. sajandi alguseks oli Tallinnas kujunenud selge vahe eri rahvusrühmade, peamiselt baltisakslaste ja eestlaste poliitiliste eesmärkide ja tegevuse vahel. Ent sellega ei ole hoopiski kõik öeldud: ehkki koondumine rahvuse alusel

oli sajandi algusaastatel väga tugev, polnud see sugugi üleüldine ega kõikehõlmav. Oma osa mängisid ka teistsugused ajendid, mis tulenesid kuuluvusest mitterahvuspõhisesse kogukonda. 20. sajandi alguse Tallinnas olid samuti märkimisväärselt esindatud kodaniku-
aktiivsus ja -orientatsioon, olgu siis kohalikust geograafilisest kogukonnast, näiteks linnast, või ka laiemalt riigist lähtuv.

Inglise keelest tõlkinud
Erkki Sivonen

Bradley Woodworth

(1963)

Lõpetanud Indiana Ülikooli. *Ph.D.* 2003. aastast.

Töökoht New Haveni Ülikool. Uurimisteemad: Baltikumi ajalugu 19. sajandil ja 20. sajandi algul; mitmerahvuselise Vene impeeriumi ajalugu.

⁴⁰ Riia ajalugu käsitletud Bernhard Hollander kirjutab, et Liivimaa saksa seltsi ja tsaarivõimude suhted kujunesid „tihtipeale väga keeruliseks”. Vt. B. Hollander. Aus vergangenen Tagen. Der Deutsche Verein in Livland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland. 1931, lk. 110.

⁴¹ E. von Dellingshausen. Im Dienste der Heimat!, lk. 158.